

Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak

Uniwersytet Wrocławski

<https://orcid.org/0000-0001-8297-0630>

DZIEJE ŁOTWY XX WIEKU

W POWIEŚCI JELENY KATISHONOK *КОГДА УХОДИТ ЧЕЛОВЕК*

THE HISTORY OF LATVIA OF THE 20TH CENTURY IN YELENA KATISHONOK'S NOVEL *KOGDA UKHODIT CHELOVEK*

The article discusses the depiction of the history of Latvia of the twentieth century in Yelena Katishonok's novel *Kogda ukhodit chelovek* (2011). Although the work does not mention the name of the country or the city in which the action of the novel is set, it can nevertheless be recognised by numerous markers, mainly topographical ones. At the centre of the narrative the author has placed the story of one house and its inhabitants. Each of the characters experiences their joys and sorrows, and their individual fates are superimposed on the history of Latvia between 1927 and 1991. This is a novel about loss: the welcoming, tolerant state of the interwar period will not return, even after the restoration of independence in 1991.

Keywords: Yelena Katishonok, Latvian history, post-dependence studies, a motif of home

ИСТОРИЯ ЛАТВИИ XX ВЕКА В РОМАНЕ ЕЛЕНЬ КАТИШОНОК *КОГДА УХОДИТ ЧЕЛОВЕК*

В статье рассматривается способ представления истории Латвии XX века в романе Елены Катишонок *Когда уходит человек* (2011). Хотя название страны или города, в котором происходит действие, в романе не указывается, их можно определить по многочисленным маркерам, в основном топографическим. В центр повествования писательница поместила рассказ об

одном доме и его обитателях. Каждый из героев переживает свои радости и печали, а их отдельные истории перекликаются с историей Латвии 1927–1991 годов. Это роман об утрате: открытая, толерантная страна межвоенного периода не вернется даже после обретения независимости в 1991 году. Ключевые слова: Елена Катишонок, история Латвии, постзависимые исследования, мотив дома

W XX stuleciu dzieje Łotwy były szczególnie burzliwe: w ciągu stu lat kraj przeżył kilka wojen i rewolucji, uzyskał niepodległość, utracił ją i znowu odrodził się jako suwerenne państwo. Lata niezależności były w tym okresie zdecydowanie krótsze niż czas zniewolenia. Historia kraju wycisnęła piętno na narodzie łotewskim, ale też na przedstawicielach innych narodów zamieszkujących Łotwę. Można to prześledzić w naukowej literaturze historycznej, tekstach dokumentalnych, a także w nielicznych utworach literatury pięknej. W niniejszym opracowaniu postaram się omówić sposób przedstawienia dziejów Łotwy w powieści Jeleny Katiszonok *Когда уходит человек* (2011, „Kiedy odchodzi człowiek”) oraz przedstawić ocenę, jaką daje autorka relacjom równoprawności/zależności pomiędzy narodami zamieszkującymi kraj.

Dramatyczne wydarzenia historii Łotwy XX wieku nie były tematem popularnym wśród twórców literatury pięknej. Przyczyn należy się dopatrywać w narzuceniu przez historyków sowieckich oficjalnej wersji dziejów, umniejszającej czy wręcz pomijającej osiągnięcia okresu suwerenności kraju, wraz z jednoczesnym wyolbrzymianiem zasług państwa komunistycznego. W publikacjach naukowych historycy rozpowszechniali też mit o dobrowolnym przyłączeniu się Łotwy do Związku Sowieckiego w 1940 roku, skrzętnie ukrywając prawdę o aneksji i okupacji.

Jednym z niewielu utworów w literaturze rosyjskiej, które w sposób afirmatywny zaprezentowały Łotwę okresu niezależności (1918–1940), była powieść *Корабли Старого Города* („Statki Staro Miasta”) Iriny Saburowej (prawdziwe imię i nazwisko: Irina Jewgienjewna Kutitonskaja). Saburowa sama o sobie pisała tak: „Пережила две мировых войны, два бегства, несколько гражданских войн, революций, оккупаций и рухнувших миров, по-

сле чего приходилось начинать все с начала”¹. Urodzona w 1907 roku w Guberni Mogilowskiej opuściła Rosję wraz z rodzicami, mając dziesięć lat. Wyjazd ten był związany z pracą ojca, rosyjskiego oficera marynarki, którego jednostka stacjonowała na Łotwie. Rodzina Saburowej zamieszkała w Rydze, która od 1721 do 1917 roku wchodziła w skład Imperium Rosyjskiego. Połowę jej mieszkańców stanowili Rosjanie. Sama pisarka konstatowała: „[...] русские рижане тех лет считали Латвию маленьким кусочком России, волею истории оказавшимся за границей”². Od listopada 1918 roku do czerwca roku 1940 Łotwa była niezależnym państwem. Należała do krajów zwanych limitrofami, co na początku XX wieku było wspólnym określeniem państw, które powstały na zachodnich obrzeżach Sowieckiej Rosji po 1917 roku (Łotwa, Litwa, Estonia, Polska, Finlandia)³.

Powieść *Корабли Старого Города* była pisana w latach 1947–1949, kiedy autorka przebywała już na emigracji w Niemczech. Po raz pierwszy książka została wydana w niemieckim przekładzie w 1950 roku, a w języku rosyjskim ukazała się znacznie później na Zachodzie⁴. Saburowa określiła utwór jako „единственный русский роман о довоенной, эмигрантской Риге 20–30-ых годов, о Риге, изведавшей войну, о городе у моря, куда волнами истории заносило разные народы, так что этот город становился их Судьбой”⁵. Fabuła powieści obejmuje takie wydarzenia histo-

---

¹ Е. Витковский, *Об авторе*, w: И. Сабурова, *Королевство Алых Башен*, Гудьял-Пресс, Москва 2000, s. 508.

² Ж. Бадин, *Из Латвии в Германию. Тема эмиграции в творчестве И. Сабуровой*, 2010, <https://belayaistoriya.mirtesen.ru/blog/43272518616/Osnovani-di-pi-lagerya-v-Menhegofe> (22.01.2023).

³ Н.А. Комлева, *Лимитроф в современном геополитическом процессе*, „Электронное научное издание Альманах Пространство и Время” 2013, t. 3, zesz. 1, <https://cyberleninka.ru/article/n/limitrof-v-sovremennom-geopoliticheskom-protsesse/viewer> (12.01.2023).

⁴ Książka została wydana bez wskazanego roku. Obecnie w źródłach różne daty od roku 1962 do roku 1972.

⁵ И.Е. Сабурова, *Корабли Старого Города*, Латвийское общество русской культуры Даугава, Рига 2005, s. 596.

ryczne, jak repatriacja Niemców bałtyckich, rok 1940, deportacje 1941 roku, okres okupacji niemieckiej. Saburowa przedstawiła także okres okupacji sowieckiej. Jak pisał o powieści Jurij Abyzow, utwór *Корабли Старого Города* stał się literackim pomnikiem wzniesionym tej Rydze, którą straciliśmy, czyli przedwojennej Rydze, Rydze przed 1941 rokiem⁶.

W latach powojennych, czyli w okresie sowieckiej okupacji kraju, oficjalna wersja historii Łotwy była zafałszowana, na ogół nie przekazywano jej też młodszemu pokoleniu, chroniąc je przed niewygodną, traumatyzującą wiedzą o przodkach. Po odzyskaniu niepodległości Łotwa, jak i inne państwa bałtyckie, zaczęła „wychodzić z milczenia”⁷, czego przykładem może być publikacja *Ar balles kurpēm Sibīrijas sniegos (W butach do tańca przez syberyjskie śniegi, 2001)* autorstwa łotewskiej działaczki państwowej, europarlamentarzystki Sandry Kalniete. Jest to historia rodziny autorki, utwór oparty na wcześniej jej nieznanymi dokumentach i wspomnieniach rodziców oraz krewnych. W 2006 roku na podstawie tego utworu francuska aktorka i reżyser Dominique Blanc zrealizowała film dokumentalny, zaprezentowany w telewizji francuskiej i w Latwijas Televīzija, w którym ukazała losy rodziny Kalniete na tle historii Łotwy w XX wieku⁸.

We wstępie Valtersa Nollendorfsa, poprzedzającym rodzinną sagę Kalniete, czytamy:

Wyobraźmy sobie kogoś, kto w wieku trzydziestu pięciu lat nagle odkrywa, że jego pamięć jest rażąco wybrakowana: jej prywatne elementy nie przystają do publicznych. Spoiwo się rozeszło. Wszędzie widać ziejące dziury. W pierwszej chwili osoba ta zamiera w bezruchu — boi się, że budowla jej pamięci runie w gruzy. Potem jednak wykonuje ruch — i rzeczywiście wszystko się rozpa-

⁶ Ю.И. Абызов, *Старый город — сказочный и реальный*, w: И.Е. Сабурова, *Корабли Старого Города...*, s. 551.

⁷ Określenie Agnieszki Matusiak: A. Matusiak, *Wyjść z milczenia. Postkolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Wojnowice-Wrocław 2020.

⁸ Sandra Kalniete, *Diena: 2011. g. 17. Jūnija. Latwijas Televīzijā pirmizrāde franču filmai par Sandru Kalnieti*, <https://kalniete.lv/2011/06/17/latwijas-televizija-pirmizrade-francu-filmai-par-sandru-kalnieti/> (10.01.2023).

da; to jednak pozwala jej zacząć budowanie od nowa. Takiego właśnie odkrycia dokonała Sandra Kalniete w 1987 roku, podczas pierwszych publicznych demonstracji zorganizowanych przez niewielką grupę łotewskich dysydentów, którzy w proteście przeciw sowieckim deportacjom składali kwiaty pod ryskim pomnikiem Wolności.

Tak rozpoczęło się konstruowanie wielopiętrowej budowli — historii własnej rodziny jako części historii narodu. Rodzina Kalniete odzwierciedla bowiem i skupia w sobie losy narodu łotewskiego w XX wieku, na które złożyły się: włączenie łotewskich ziem do rosyjskiego imperium; I wojna światowa; walka o zdobycie — a potem zagospodarowanie — niepodległości; okupacja sowiecka; aresztowania i zsyłki; okupacja hitlerowska; Holokaust; uchodźcza wędrówka na Zachód w obliczu zagrożenia drugą okupacją sowiecką; wojna partyzancka z sowieckim okupantem; dalsze aresztowania i deportacje; wreszcie wyzwolenie spod okupacji i odzyskanie niepodległości⁹.

Pogląd na historię ojczystego kraju rdzennej Łotyszki Kalniete był w rzeczywistości jednym z wariantów przedstawienia dziejów. Po rozpadzie Związku Sowieckiego na Łotwie rozpoczęła się bowiem osobiwa walka o historię. Jak zauważył Wiktor Makarow:

[...] в Латвии в особой степени, «бои за историю» являются, прежде всего, внутренними боями. Не боями между соседями, а между различными частями одного общества. Перед нами своеобразный треугольник, в котором, с одной стороны, есть латвийская официальная, поддерживаемая большей частью латышско-язычного населения, версия истории, с другой стороны, «контрверсия», которую поддерживает другая часть жителей Латвии, наконец, с третьей стороны, версия истории Латвии, как она видится вне Латвии¹⁰.

Spostrzeżenie to należałoby jednak skorygować, gdyż znaczące różnice w „oficjalnych” wersjach historii XX wieku często stawały się też źródłem napięć dyplomatycznych między Federacją Rosyjską a państwami nadbałtyckimi¹¹. Te rozbieżności w wewnętrz-

⁹ V. Nollendorfs, *Wstęp*, w: S. Kalniete, *W butach do tańca przez syberyjskie śniegi*, przeł. M. Godyń, Wydawnictwo Znak, Kraków 2015, s. 7–8

¹⁰ В. Марков, *Бои за историю в Латвии*, w: Ф. Бомсдорф, Г. Бордюгов (red.), *Национальные истории на постсоветском пространстве — II*, Фонд Фридриха Науманна, Москва 2009, s. 148.

¹¹ К.М.Ф. Платт, *Оккупация против колонизации: как история постсоветской Латвии помогает провинциализировать Европу*, w: А. Эткинд,

nych sporach o historię Łotwy Kevin Platt tłumaczy kwestiami narodowościowymi: „Латвийская ситуация интересна тем, что группы населения, проживающие бок о бок в одном и том же пространстве [...] обязаны забывать и помнить разные вещи, чтобы поддерживать основы своих идентичностей”¹².

Inny niż Kalniete punkt widzenia prezentuje w swoich utworach Jelena Katiszonok — urodzona w Rydze rosyjska pisarka. Jej dziadkowie i babcie byli rdzennymi ryżanami. W 1991 roku, czyli niedługo po uzyskaniu przez Łotwę niepodległości, postanowiła ona wyemigrować i na miejsce nowej małej ojczyzny wybrała Boston, gdyż bardzo przypominał jej rodzinne miasto. Katiszonok zadebiutowała w 2005 roku zbiorkiem wierszy *Блокнот* („Notatnik”), a w 2006 roku wyszła pierwsza część rodzinnej sagi Iwanowów jej autorstwa — *Жили-были старик со старухой* („Żyli sobie staruszek ze staruszką”). Kolejne tomy to *Против часовой стрелки* (2009, „Przeciwnie do ruchu wskazówek zegara”) i *Свет в окне* (2014, „Światło w oknie”). Do tej sagi przylega w pewnym sensie powieść *Когда уходит человек*, gdyż bohaterowie ostatniej części *Света в окне* pojawiają się również w tym tekście. W jednym z wywiadów Katiszonok stwierdziła, że początkiem jej działalności pisarskiej była publikacja powieści *Жили-были старик со старухой*, ponieważ to w tym utworze najwyraźniej ujawniły się zainteresowania przeszłością i dążenie do opowiedzenia o niej¹³.

Odmienność prezentacji problematyki historycznej w utworach Katiszonok niewątpliwie wiąże się z jej narodowością, chociaż nie można pisarce odmówić zrozumienia i empatii wobec przedstawicieli innych nacji. Związana od pokoleń z Łotwą i Rygą,

---

Д. Уффельманн, И. Кукулин (ред.), *Там внутри. Практика внутренней колонизации в культурной истории России*, Новое литературное обозрение, Москва 2016, s. 133.

¹² Tamże, s. 145–146.

¹³ Е. Серебрякова, *Елена Катизионок: Кому-то хочется демократии, а кому-то — северюжины с хреном...*, Пиши-Читай 2014, <http://write-read.ru/interviews/1873> (01.02.2023).

określając siebie „рижанкой до мозга костей”¹⁴, tak wyjaśniała decyzję o emigracji: „Причиной отъезда стало национальное возрождение. Звучит красиво, правда? Однако на деле это означает приоритет «титупьной нации» и, соответственно, второстепенность всех остальных. К сожалению, мы знаем, к чему это приводит...”¹⁵. W innej wypowiedzi pisarki znajdujemy podobne stwierdzenie: „Национальное возрождение прекрасно до тех пор, пока одна из наций не становится доминантной, а все остальные — принижеными. Что ведет, естественно, к подавлению этих «остальных»”¹⁶.

Opinia Katiszonok jest zbieżna ze spostrzeżeniem Aleidy Assman:

Państwa, które uzyskały niepodległość po upadku bloku wschodniego, opierały swoją tożsamość [...] przeważnie na roli ofiary, czyniąc z traumatycznej historii kolektywną podstawę rozumienia przeszłości. Nowe muzea narodowe obrazowo i z wielką częścią przedstawiają tę historię ofiar, ukazując opór wobec przemocy jako heroiczne początki narodzin narodu¹⁷.

Assman dostrzega w tej postawie niebezpieczeństwo polegające na tym, że czyniąc z historii cierpienia główny element tożsamości narodowej, państwo faktycznie pozbawia imigrantów i mniejszości narodowe możliwości uznania ich za „równych” i pełnego uczestnictwa w życiu społeczeństwa. Poza tym uruchomiony zostaje mechanizm „selektywnej amnezji”, pamięci jednostronnej, pozwalającej mówić o swojej nacji wyłącznie w kategoriach ofiary z jednoczesnym ignorowaniem własnych przestępstw czy błędów. Takie podejście wynika z założenia, że rola ofiary zdejmuje z na-

---

¹⁴ Т. Малкина, Елена Катизионок: „Вторую мировую уже немного путают с Троянской”. „Московские новости” 28.10.2011, <https://www.mn.ru/friday/74920> (23.01.2023).

¹⁵ Елена Катизионок: „Когда автора отождествляют с героем или героиней, это означает, что книга состоялась: герои жили” [интервью], <https://www.litres.ru/intervju/elena-katishonok/> (12.01.2023).

¹⁶ Т. Малкина, Елена Катизионок...

¹⁷ А. Ассман, *Новое недовольство мемориальной культурой*, przeł. Б. Хлебников, Новое литературное обозрение, Москва 2016, s. 158.

rodu odpowiedzialność za wszelkie niegodziwe czyny¹⁸. Należy też podkreślić, że taka postawa hamuje rozwój empatii wobec Innego, ponieważ koncentrowanie się wyłącznie na doznanych krzywdach nie pozwala dostrzec cierpienia innych.

Problematyka postzależnościowa występuje we wszystkich powieściach Katiszonok, a w niniejszym artykule skoncentruję się na jednej z nich — *Когда уходит человек*, i postaram się wyjawić sposoby prezentacji wydarzeń historycznych w fikcyjnej fabule utworu. Centrum narracji autorka uczyniła dzieje jednego domu i jego mieszkańców. Czas fabularny sięga końca lat 20. XX wieku, kiedy młody przedsiębiorca kupuje nowy dom i zajmuje w nim jedno z mieszkań. Kolejne lokale (było ich dwanaście na pięciu piętrach) zasiedlają m.in. oficer, notariusz, artystka, chirurg, stomatolog, antykwariusz, rosyjski książę-emigrant, dwaj nauczyciele, stroiciel fortepianów oraz dama z organizacji dobroczynnej. Do służbówki wprowadza się dozorca z żoną, a lokatorzy zatrudniają służące, kucharki, praczki. Dom odwiedzają też m.in. listonosz, kominiarz, mleczarz. Taki skład zespołu postaci z powodzeniem odtwarza strukturę społeczną kraju i pozwala prześledzić przemiany, jakie się w jej obrębie dokonują. Każdy z bohaterów przeżywa swoje radości i smutki, a na ich indywidualne historie nakłada się historia Łotwy w latach 1927–1991.

Warto podkreślić, że w powieściach Katiszonok nie występuje nazwa państwa ani miasta, w którym umieszczona jest akcja utworu. Można je rozpoznać po licznych markerach głównie topograficznych. Państwo określone jest jako „mała republika” położona na brzegu morza, a na 1927 rok, kiedy rozpoczyna się akcja, przypada ósmy rok odzyskania jej niepodległości. Wskazówki topograficzne pozwalają rozpoznać w opisanym mieście Rygę: prowadząca do dworca kolejowego ulica Gogola, Rosyjskie Gimnazjum przy ulicy Romanowowskiej, dzielnica Moskiewski Forsztadt — historyczne przedmieście Rygi, kościół św. Franciszka i pobliski cmentarz — późniejszy park Miera dārzs, synagoga, której opis zgodny jest z architekturą ryskiej świątyni: „Это серое здание, строгое и элегантное: высокие окна, у входа колонны; несколько входных

¹⁸Tamże, s. 159.

дверей, а под крышей тоже окна, только круглые”¹⁹. Kilkakrotnie wspomniana jest też najwyższa w Europie wieża — „Соборная башня Старого Города”. To wieża jednego z symboli Rygi — gotyckiego kościoła św. Piotra.

Brak nazwy miasta i państwa w powieści autorka wyjaśnia następująco:

Это мог быть любой город в Прибалтике, да и не только в Прибалтике — возьмите, например, Западную Украину. Рига — многонациональный город, где живут латыши, русские, немцы, поляки, цыгане, белорусы — и все с полным основанием считают этот город своей родиной. Так же было в Вильнюсе, Каунасе, Минске, Львове...²⁰.

Dane topograficzne zostały wprowadzone nie tylko w celu określenia lokalizacji przestrzeni powieściowej. Zmiany w poszczególnych elementach topografii pozwalają oznaczyć czas wydarzeń, ulice i budowle stają się nie tylko świadkami, ale i uczestnikami historii. Dotyczy to m.in. przemianowania ulic: „Улица Свободы, например, была переименована советской властью в улицу Ленина, однако теперь стала называться Hitlerstrasse — каждая власть называет главную улицу именем вождя”, „на той улице, что раньше называлась Церковной, а теперь не то Карла Маркса, не то Карла Либкнехта” oraz skutków działań wojennych i ich usuwania: „Башня полыхала огнем, исходила черным дымом, да не какая-то вавилонская, а Соборная башня Старого Города. [...] Тридцатого июня несколькими снарядами была разрушена Соборная башня, самая высокая в Европе”; „[...] растет башня — знаменитая Соборная башня. [...] для реставрации башни в Город съехались лучшие специалисты архитекторы из Москвы, Ленинграда и братских союзных республик”.

W powieści głównym świadkiem wydarzeń historycznych jest dom. Zabieg personifikacji czyni go jednym z bohaterów: dom ob-

---

¹⁹ Е. Катишонок, *Когда уходит человек*, Издательство „Время”, Москва 2011. Elektroniczny wariant książki. Kolejne cytaty według tego wydania.

²⁰ С. Ружанский, *Елена Катишонок: „Место действия — Город”*, Издательство „Время”, 13.02.2012, <http://books.vremya.ru/main/2093-intervyu-s-ele-noykatishonok.html#sel=4:1,4:6> (15.01.2023).

serwuje, wyciąga wnioski, po swojemu rozumuje, przeżywa, współczuje, starzeje się²¹. Historia Łotwy XX wieku pokazana jest z jego perspektywy, jednak należy podkreślić, że jest to prywatna, alternatywna historia przeciwstawiona wersji oficjalnej, ideologizowanej. Historia kraju odzwierciedlona została w losach zwykłych ludzi, na stronach utworu nie znajdziemy szczegółowych informacji o wydarzeniach dziejowych, rozważań o polityce państwa, a na plan pierwszy wychodzi prywatny, osobisty odbiór faktów, uzasadniony psychologicznie i prawie zawsze niejednoznaczny. W utworze *Когда уходит человек* i innych powieściach Katiszonok zademonstrowane zostało pojmowanie historii na poziomie indywidualnego rozumienia wydarzeń przez bohaterów i jej wpływu na koleje życia jednostki.

Według Pierre'a Nory oficjalna historia to pełne zniszczenie tego, co naprawdę miało miejsce (tzn. pamięci o zdarzeniu), ponieważ odtworzenie przeszłości bez luk i pęknięć jest *a priori* niemożliwe. Francuski historyk przeciwstawia pamięć rzeczyswistą (kojarzoną ze społeczeństwami archaicznymi) — historii, określając ją jako to, „za pomocą czego nasze nowoczesne, beznadziejnie zapominalskie społeczeństwa napędzane przez zmianę, porządkują przeszłość”²². Zauważa także przepaść między nimi, która w najnowszych czasach drastycznie się pogłębiła: „Dziś dystans ten został rozciągnięty do swej konwulsyjnej granicy”²³. W związku z ideologizacją i wyczyszczeniem rosyjskiej, sowieckiej i postsowieckiej wersji historii oraz pozbawieniem jej polemicznych treści szczególnie istotny wydaje się konflikt między pamięcią z jej wielostronnością i wielowariantowością a ściśle wyznaczoną oficjalną wersją dziejów. W tekstach dotyczących historii krajów w przestrzeni postsowieckiej szczególnie często

²¹ И. Мотеюнайте, *Идея дома в романе Елены Катизионок „Когда уходит человек”*, w: E. Tyszkowska-Kasprzak, I. Motejunajte, A. Smirnowa (red.), *Другие берега русской литературы и культуры: идеи, поэтика, контексты*, Wydawnictwo «scriptum», Wrocław–Kraków 2021, s. 442.

²² P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les Lieux de Mémoire*, przeł. P. Mościcki, „Tytuł roboczy: Archiwum” 2009, nr 2, s. 9.

²³ Tamże.

pojawia się dysonans między oficjalną wersją historii a pamięcią prywatną.

W powieści *Когда уходит человек* czas fabularny przedstawia cztery zasadnicze okresy dziejów Łotwy XX wieku: rozwój kraju w czasie Niezależnej Republiki, wprowadzenie wojsk sowieckich i aneksja dokonana przez ZSRR, II wojna światowa i okupacja niemiecka, powojenny czas w granicach Związku Sowieckiego. W epilogu zdawkowo wspomniano o okresie postsowieckim.

W części pierwszej, prezentującej losy bohaterów w wolnym kraju, uderza idylliczność narracji: „Один сезон сменял другой, да так быстро, что никто не замечал ровного течения времени — признак безоблачной жизни”. Postaci zasiedlające dom wiodą udane, a nawet szczęśliwe życie, niezmarzone osobistymi tragediami czy wstrząsami. Postaci drugoplanowe — służba i pracownicy domowi — są przedstawiane dość skąpo, ale narrator i w tym wypadku nie wspomina o jakichś nieszczęściach. Wszyscy nastawieni są wobec innych życzliwie, nie wybuchają konflikty sąsiedzkie ani rodzinne. Dom przedstawiony jest jako harmonijnie funkcjonująca struktura, w której panuje absolutna równowaga. Poranne i wieczorne przemieszczanie się postaci po dwóch klatkach schodowych można porównać do krwiobiegu zdrowego organizmu: „Утром дом оживал по восходящей, снизу вверх”. Głównymi schodami lokatorzy po kolei opuszczają dom, udając się w swoich sprawach do miasta. W tym samym czasie na służbowej klatce schodowej zaczyna się ruch w drugą stronę: do mieszkań idą kucharki, mleczarz, sprzątaczkę, praczkę, czasem kominiarz i specjalista od ogrzewania. Wieczorem ruch odbywa się w stronę odwrotną.

W powieści podkreślony jest też wielonarodowościowy charakter Miasta w okresie Niepodległej Republiki Łotewskiej:

Город располагался на западной окраине России — такой западной, что звучала здесь, на фоне протяжной и задумчивой местной речи, привычная русская, а вперемешку с нею и немецкая, и польская, и еврейская, и белорусская, и... Звучали и перекликались слова разных языков, отчего Город иногда напоминал вавилонскую башню, строители которой не утратили еще способности понимать друг друга и с энтузиазмом продолжали класть новые и новые камни, а сам Город вот уже восьмой год являлся столицей независимой — ни от России, ни от кого бы то ни было — республики.

Według źródeł historycznych mniejszości narodowe (Rosjanie, Niemcy bałtyccy, Żydzi, Polacy, Białorusini, Litwini) stanowiły w tym czasie na Łotwie jedną czwartą ludności. Wobec tego duże znaczenie miała zrównoważona polityka narodowościowa oparta na zasadach liberalizmu i demokracji. Uwzględniano w niej wewnętrzną konsolidację, zagwarantowanie niezależności państwa, poszanowanie praw wszystkich nacji, ochronę języka i kultury wszystkich zamieszkujących kraj narodów. Polityka ta umocniła w przedstawicielach mniejszości narodowych poczucie równości i możliwości współtworzenia państwa, dlatego w 1925 roku obywatelstwo Łotwy miało 96,47% mieszkańców, co było wskaźnikiem niezwykle wysokim²⁴.

Ta wielokulturowość, wynikająca z wielonarodowościowego składu mieszkańców, widoczna jest też wśród lokatorów domu. W narracji narodowość określona jest wprost, można się jej domyślać z brzmienia nazwisk, korespondencji przychodzącej z różnych państw i wreszcie prasy, jaką poszczególni mieszkańcy czytają w swoich ojczystych językach. Dwaj lokatorzy — nauczyciele — zatrudnieni są w rosyjskiej i niemieckiej szkole²⁵. W pierwszej części utworu autorka akcentuje bezkonfliktową koegzystencję lokatorów, harmonię, w jakiej żyją. Dom stanowi w powieści model całego wolnego kraju, otwartego na inność w granicach swej niezależności:

А не общий ли это дом? Не все ли вместе строили город, эту вавилонскую башню? Вместе таскали бревна, передавали друг другу кирпичи и раствор, делились папиросами и городскими сплетнями, говорили на разных языках, но всегда понимали один другого, потому что работали с любовью — строили свой город, как строят дом.

Kolejne etapy historyczne Łotwy ukazane są poprzez zmiany w funkcjonowaniu domu, a granice epok wyznaczają zasiedlenia lokali nowymi mieszkańcami oraz wysiedlenia czy śmierć poprzednich. Jednocześnie przedstawiciele różnych narodowości zmieniają

²⁴ Д. Блейере, И. Бутулис, А. Зунда и др., *История Латвии. XX век*, przeł. Ж. Эзит, Издательство ООО „J.L.V.”, Рига 2005, s. 201.

²⁵ Jedynie na Łotwie i w Estonii szkoły narodowe były w tym czasie ustawowo utrzymywane przez państwo.

swój status: po okresie harmonijnego współistnienia nadchodzą czasy opresji, kiedy stają się oni nacją dominującą lub zdominowaną.

Wstrząsy dziejowe roku 1939 docierają do mieszkańców domu nieoczekiwanie. Wprawdzie odbierają oni pewne sygnały niepokoju i zmian (syn Lajmy zaciąga się do batalionu obronnego, chodzą słuchy o pogromach Żydów w Niemczech, a narodziny wielu chłopców kojarzą się z zapowiedzią wojny), jednak starają się zagłuszyć te obawy, powołując się na umowy międzynarodowe:

Это звучит нелепо: с кем воевать-то? Тем более что три года назад с большевиками был заключен договор о ненападении, а больше и опасаться-то некого. Да стоит ли бояться большевиков, разве у Советской России других дел нет, как нападать на маленькую мирную республику?

Napaść Niemiec na Polskę bohaterom powieści wydaje się dziwna, jak i cały 1939 rok. Oni sami zostają wciągnięci w wir wielkiej historii dopiero w roku następnym. Przedstawiając aneksję Łotwy przez Związek Sowiecki, Katiszonok nie snuje rozważań na temat jej przyczyn, chociaż do dzisiaj jest to kwestia sporna. Jak pisze Magnus Ilmiarw, historycy nie są zgodni co do przyczyn aneksji państw nadbałtyckich w 1940 roku i zastanawiają się, jakie były przesłanki ich kapitulacji, z jednoczesnym sprzeciwem Finlandii. Obecnie w opracowaniach historycznych funkcjonują na ten temat dwie opinie: w pierwszej zakłada się, że kraje nadbałtyckie były tylko pionkami w politycznej grze większych państw i zostały poświęcone w imię osiągnięcia przez nie innych celów, w drugiej z kolei rozpatruje się Estonię, Łotwę i Litwę jako pełnoprawnych uczestników historii, którzy próbowali dostosować się do ówczesnej polityki Europy, a decydującymi o aneksji czynnikami stały się wola władz państwa oraz polityka wewnętrzna i ekonomiczna. Duże znaczenie w rozwoju wypadków przypisuje Ilmiarw przewrotowi na Łotwie w 1934 roku, obalającemu demokrację i wprowadzającemu system autorytarny²⁶.

²⁶ М. Ильмярв, *Безмольная капитуляция. Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрача независимости (с середины 1920-х до аннексии в 1940)*, Издательство „Российская политическая

Poza teoriami przyjmującymi fakt aneksji za bezdyskusyjny, w różnych narracjach historycznych można zauważyć i inne poglądy na ten temat. Jeszcze w okresie „pieriestrojki” ukazywały się opracowania historyków z państw nadbałtyckich naświetlające aneksję jako zwycięstwo rewolucji proletariackiej w tych krajach i początek nowej drogi ku socjalizmowi:

В судьбах литовского, латышского и эстонского народов в 1940 г. свершился коренной исторический поворот; открывший путь к социализму. Революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии были продолжением закономерного исторического процесса, начало которому положил Великий Октябрь. [...]

Революции назревали и происходили в условиях второго этапа всеобщего кризиса капитализма, в сложной международной ситуации кануна и начала второй мировой войны, когда резко обострились противоречия капиталистического общества в целом, а в ряде стран — в особенности²⁷.

Z kolei film Ingara Burlaka *Vēsture liecina* („Historia zaświadcza”) z 2012 roku popularyzuje tezę o dobrowolnym przyłączeniu się Łotwy do Związku Sowieckiego. Bohaterowie filmu twierdzą, że nie można nazywać okupacją sytuacji, w której prezydent niezależnej Łotwy w 1939 roku podpisał umowę o rozmieszczeniu na terytorium kraju baz wojennych ZSRR, przy czym liczebność tego kontyngentu odpowiadała wielkości armii łotewskiej. Zapewniają oni też o spontanicznym powitaniu żołnierzy sowieckich, a później — poparciu przyłączenia kraju do ZSRR. Według autora filmu to zwrócenie się ludności ku Związkowi Sowieckiemu wynikało z niezadowolenia z autorytarnych rządów Kārlisa Ulmanisa²⁸.

Chociaż wspomniane opinie są wzajemnie sprzeczne, to z powodzeniem funkcjonują one w różnych grupach społecznych dzisiejszej Łotwy. Jak zauważa Kevin Platt,

энциклопедия”, Фонд „Президентский центр Б.Н. Ельцина”, Москва 2012, s. 10–14.

²⁷ Предисловие, w: И.И. Минц (red.), *Победа социалистических революций 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии*, Институт истории Академии наук Литовской ССР, Вильнюс 1983, s. 3. W tym duchu napisane są wszystkie zawarte w tomie artykuły.

²⁸ Film *Vēsture liecina*, scenariusz Ingar Burlak, Riga 2012.

разные этнические группы нынешнего латвийского общества живут в разных исторических измерениях. В современной Латвии при близком общении между членами разных этнических сообществ сталкиваются совершенно несовместимые представления об историческом процессе и его следах в политической географии²⁹.

Autorka powieści nie włącza do narracji dyskursu politycznego, nie zapoznaje czytelnika z ideologicznym, ustrojowym kontekstem wydarzeń, które wciąż interpretowane są diametralnie różnie, i w związku z tym nie stara się przekonać czytelnika do przyjęcia jednej z ocen tych faktów. Wprowadzenie wojsk sowieckich do Rygi przedstawione jest z perspektywy przeciętnego obywatela, który, nie orientując się w polityce, odczuwa silny dysonans. Obecność z emblematami innego państwa na ulicach Miasta budzą w nim strach, jednak kwiaty na tankach stwarzają wrażenie, że żołnierze sowieccy są oczekiwani i pożądanymi w kraju. Dalszy rozwój wypadków ukazany jest również jedynie w związku z życiem mieszkańców domu, którzy nie angażują się w dyskusje o przemianach w państwie, a wręcz odwracają się od nich, pragnąc zachować swój dotychczasowy sposób życia:

Июль в этом году очень жаркий. Рано утром появляется сын дворника, одетый в парусиновые брюки и летнюю рубашку вместо, упаси бог, формы Защитного батальона. С отцом говорит недолго — спешит. С необыкновенным успехом и такой же скоростью проходят выборы в Сейм; новый Сейм немедленно провозглашает в стране советскую власть. Госпожа Шихова обгорела на солнце, и дочери по очереди делают ей компрессы из свежих огурцов. Сейм единодушно голосует за присоединение республики к великому, как выразился президент, восточному соседу — Советскому Союзу. Многотысячные демонстрации приветствуют это решение. Доктор Бергман крутит пуговицу радиоприемника, но в ответ слышится «Интернационал»; президент не выступает. Что естественно, ибо он едет в какой-то российский город не только не по своей воле, но и в принудительном сопровождении вооруженных красноармейцев. Об этом мало кто знает. Люди больше озабочены и новым своим статусом «советских граждан», и стремительно пустеющими прилавками. Июльское солнце палит беспощадно, поэтому ранним утром дворник поливает бугрящийся бульжник мостовой — меньше пыли оседет на окнах.

---

²⁹ К.М.Ф. Платт, *Оккупация против колонизации...*, s. 132.

Nieuchronne zmiany, jakie następują po aneksji, rejestrowane są również nie na poziomie państwa, jego statusu, polityki wewnętrznej, a na poziomie prywatnym. Jedna z lokatorek domu w liście do syna przebywającego w Anglii zauważa:

У нас некоторые перемены; ты, верно, слышал. В «Сплендид палас», ты не поверишь, совсем другие фильмы: «Чапаев», «Волга-Волга», «Человек с ружьем». А в доме... я ведь писала про соседа-антиквара? — Он больше здесь не живет; въехали новые... Ах, сколько горя на свете! Я отнесла в приют кое-какие вещи и успела заметить, как люди их брали.

W przytoczonym fragmencie sytuacja w kraju charakteryzowana jest jako kryzys gospodarczy i bieda obywateli, ale też wypieranie kultury rodzimej przez kulturę Imperium. Po okresie, kiedy w kraju harmonijnie brzmiały języki różnych narodów („В городе с незапамятных времен мирно уживаются несколько языков”), nastąpiły czasy dominacji języka rosyjskiego. Żołnierze, przedstawiciele służb specjalnych posługiwali się wyłącznie z tym językiem, nie zważając na to, w jakim stopniu jest on znany ich rozmówcom. Zmienia się też etykieta językowa: patronimy dodawane do imion wydają się Łotyszom czymś dziwnym (dozorca porównuje je do dwóch kapeluszy na jednej głowie), a jeszcze bardziej rażą elementy sowieckiej nowomowy: „Надо сказать, что слова »господин« и »госпожа«, такие всегда привычные, становятся все более неуместными. Леонелла очаровательно улыбается, когда к ней обращаются »товарищ артистка«”; „слово *домком* требовало привыкания”.

Do zmian w polityce kulturalnej i językowej dołączyły te, związane z edukacją. Szkoły narodowe zostały zniesione, a nauczyciele mieszkający w domu z dnia na dzień stracili pracę. Szychow — nauczyciel historii w gimnazjum, w związku ze zmianami w programach nauczania mógł wykładać wyłącznie historię ZSRR. W okresie świąt Bożego Narodzenia prowadzona była agitacja ateistyczna, która jednak nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Katiszonok przedstawia doświadczenia okresu okupacji jako relacje dominowania i upodrzedniania. Brak tu przykładów obustronnych

wpływow międzykulturowych³⁰. Nawet nauka języka łotewskiego przez śledczego Gromowa nie wynika z chęci poznania innej kultury, a jest wyłącznie pretekstem do intymnych spotkań z „nauczycielką” — Leonellą.

Na istotną cechę Imperium Rosyjskiego/Związku Sowieckiego jako kolonizatora zwraca uwagę Madina Tłostanowa. Według niej Rosja musiała stosować różne strategie w zależności od anektowanego regionu i podczas gdy w odniesieniu do terenów wschodnich i południowych zakładała maskę krzewiciela cywilizacji i postępu, to w przypadku obszarów zachodnich i północnych ten dyskurs się nie sprawdzał, gdyż wobec krajów nadbałtyckich, w tym Finlandii i Polski, miała ona kompleks niższości³¹. Katiszonok zaznacza tę cywilizacyjną i kulturową wyższość Łotyszy, jednak w jej narracji postawa przedstawicieli Imperium daleka jest od onieśmienia — bez wahania dysponują oni zastanymi dobrami.

W powieści zaprezentowane zostało postrzeganie sytuacji przez naród zniewolony. Ocena relacji międzykulturowych wynika z traumy subalternna, na którą nakłada się terror końca lat 30. XX wieku w ZSRR. Podejrzenia o spiski, przesłuchania, rewizje, aresztowania, deportacje, kary śmierci często wymierzone bez procesów sądowych były udziałem nie tylko Łotyszy, jako narodu podporządkowanego, ale całego społeczeństwa sowieckiego. Jak zauważył Aleksandr Etkind, trauma sowieckiego terroru była trudna do przepracowania, gdyż polegał on na opresyjności państwa wobec

---

³⁰ Przeciw takiemu jednostronnemu prezentowaniu relacji kulturowych w warunkach zależności wystąpił Mieczysław Dąbrowski: „Nawet klasyczna literatura postkolonialna, także jej teoria odchodzą od takiego modelu myślenia, ponieważ grozi on szybko postępującym uwiązaniem i petryfikacją. Ważniejsze jest rozpatrywanie takich zderzeń jako przypadków dialektycznego oddziaływania, akcji/reakcji, kształtowania dialogizującej formuły spotkania kultur zamiast posługiwania się upraszczającym i spłaszczającym zagadnieniem wytrychem [tu: (post)zależności]. To rozumowanie zakłada bowiem — anachroniczną z dzisiejszej perspektywy — esencjalność i osobność kultur, ich wzajemną nieprzenikalność” (M. Dąbrowski, *Wilk w Rosji. Subaltern? W imperium? (Polemika z konceptem „postzależności”)*, „Porównania” 2014, nr 15, s. 107).

³¹ М.В. Тлостанова, *Жить никогда, писать ниоткуда. Постсоветская литература и эстетика транскulturации*, УРСС, Москва 2004, s. 52.

własnych obywateli, a nie wobec Innego, i z tej przyczyny można go porównać do samobójstwa³². Niemniej jednak spotęgował on u narodów anektowanych poczucie zniewolenia, gwałtu zadanego na ich suwerenności³³.

W powieści przemiany wewnątrz kraju i w tym wypadku ukazane są poprzez zmiany w funkcjonowaniu domu. Emigracja właściciela, zastrzelenie antykwariusza, absurdalne oskarżenie o działalność spiskową kominiarza, tajemnicza śmierć damy z organizacji charytatywnej oddają atmosferę na Łotwie w 1940 roku. Dom nie działa już jak zdrowy organizm: coraz rzadziej przychodzą doń kucharki i mleczarz, wprowadzają się przedstawiciele władzy sowieckiej, rozkradając dobytek poprzednich właścicieli. Krytyczne zaś okazały się przekształcenia w systemie gospodarczym:

»Худшее« называлось национализацией. Яну объявили, что дом № 21 переходит в собственность государства [...]. Национализация захлестнула все дома, да и само присоединение республики к великому восточному соседу было не чем иным, как национализацией.

Początek wojny przedstawiony jest analogicznie do aneksji Łotwy. Autorka nie zarysowuje kontekstu politycznego wydarzeń, ich przyczyn i wcześniejszego przebiegu działań wojennych. Bohaterowie znowu zdają się stać obok, nie uczestniczyć w historii: „Когда радио сообщило о войне, обитатели дома № 21 были заняты своими делами”. Wyliczając codzienne, banalne czynności, jakie wykonywali w tym czasie poszczególni lokatorzy, Katiszonok akcentuje ich zdystansowanie wobec polityki, które jednak nie uchroniło nikogo przed dziejowym kataklizmem.

W tej części powieści ukazany został m.in. problem nadziei, jaką mieszkańcy Miasta pokładali w Trzeciej Rzeszy, na wyzwolenie spod sowieckiej okupacji. Kiedy na ulicach pojawiły się czołgi, tym razem niemieckie, witano je radośnie: „Большая часть мирного

³² А. Эткинд, *Кривое горе. Память о непогребенных*, przeł. В. Макаров, Новое литературное обозрение, Москва 2016, s. 19.

³³ Zob. np. А.Н. Патенко, *К вопросу о советизации Прибалтики в 1940–1941 гг.*, „Вестник Новгородского государственного университета” 2006, nr 39, s. 67–69.

населения ликовала так, словно война не началась, а кончилась. Не желающие ликовать хмуриться тоже избегali, что можно понять: солдаты приходят и уходят, а мирные жители остаются лицом к лицу друг с другом”. Traumatyczne doświadczenie dominacji ZSRR sprawiło, że znaczna część obywateli zdecydowała się na współpracę z nazistami. Katiszonok nie upraszcza jednak tego zagadnienia i stara się pokazać różne postawy przedstawicieli wielu narodów zamieszkujących Łotwę w tamtych czasach. „Мир распадается на своих и чужих” — konstatuje narrator, lecz linia tego podziału dla różnych postaci przebiega inaczej. Pisarka nie wartościuje postaw swoich bohaterów, rysuje ich jako ludzi zagubionych, niepewnych swych wyborów:

Но ведь немцы — большее зло, чем большевики. Значит, надо воевать, чтобы меньшее зло одержало победу над большим...? Отсюда следует безотрадный вывод: помогая меньшему злу, ты делаешь его БОльшим. Глаза у Фемиды завязаны; а что чувствует ее рука, которая держит весы, и знает ли богиня, что лежит в чашках, Добро и Зло — или два Зла разного веса?

Tematem, jaki zdominował opowieść o wojnie, stała się eksterminacja Żydów, czyli ta część dziejów II wojny światowej, która w sowieckiej oficjalnej historii była przemilczana³⁴. Autorka prezentuje sposób tworzenia getta i zmiany, jakie w nim zachodziły w miarę rozwoju sytuacji: od mikromiasteczka, gdzie funkcjonowały wszystkie niezbędne instytucje i życie codzienne prawie nie różniło się od tego po drugiej stronie drutu kolczastego, do opustoszałej dzielnicy, w jaką z biegiem czasu zmieniło się po wymordowaniu kolejnych grup Żydów³⁵. W narracji przytoczone są także rozważa-

³⁴ Л. Смиловицкий, *Отношение к Холокосту в Советском Союзе и современной Беларуси*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia”, Sectio M, 2016, t. 1, s. 205–212.

³⁵ Według dokumentów archiwalnych getto w Rydze było największe na Łotwie. Znajdowało się na Przedmieściu Łatgalskim. Przesiedlanie Żydów do getta zakończyło się 25 października 1941 roku. Liczba ludzi tam zamieszkujących wynosiła 29 602. Zgodnie z rozkazem Heinricha Himmlera o likwidacji wszystkich gett ryskie getto powinno być usunięte latem 1943 roku. W rzeczywistości stało się to w końcu roku. Д. Блейере, И. Бутулис, А. Зунда и др., *История Латвии...*, s. 264.

nia niemieckich dowódców na temat nacjonalistycznej koncepcji „rozwiązania kwestii żydowskiej” oraz pewne wątpliwości dotyczące traktowania Romów.

Autorka odtwarza sytuacje związane z heroicznymi postawami wielu mieszkańców miasta ukrywających Żydów, leczących ich, organizujących im nowe dokumenty tożsamości. Nie ukrywa również niewygodnych dla historii Łotwy faktów związanych nie tylko z zaszczuwaniem i szykanowaniem Żydów przez obywateli kraju, ale też z obławami, podpaleniami i rozstrzeliwaniem ich przy pełnej aprobacie nazistów:

И восстал брат на брата... У библейского брата были какие-то колебания — не зря поникло лицо его. Братья из местного населения были избавлены от сомнений, тем более что они являли собой »нордический тип«, и вопрос о братстве с жидами отпадал сам собой. Это окончательно развязало руки, которые давно чесались отомстить ненавистному племени за все; получай.

Kolejny etap dziejów kraju zaznaczony został w fabule poprzez zamianę mieszkańców domu — po ucieczce niemieckich oficerów, zasiedlających dom w czasie wojny, zaczynają się wprowadzać nowi lokatorzy na podstawie przydziałów na mieszkania. Katiszonok przedstawia procesy związane z nacjonalizacją budynków mieszkalnych, zagęszczaniem mieszkań — tworzeniem tzw. *komunalek*, migracją ludności z innych republik. W związku z tym nowi mieszkańcy domu reprezentują nie tylko różne warstwy społeczne, ale i narody: rosyjski kapitan z żoną, małżeństwo z Republiki Turkmeńskiej, rodzina Żydów z Ukrainy, małżeństwo starych bolszewików, para z Leningradu. Znamienne, iż Łotyszy jest tu zdecydowana mniejszość. W zamianie pierwszych lokatorów domu na nowych w czasach powojennych jest pewna prawidłowość, dająca się zauważyć ekwiwalentność postaci:

Заметил ли сам дом симметричную преемственность заселения, начиная с того, что старые большевики Севастьяновы жили в бывшей квартире хозяина, и продолжая вселением еврейских семей как раз в те квартиры, где прежде жили евреи? Успело ли наблюдательное зеркало заметить сходство между молодой телеграфисткой и девушкой со свежим лицом и виолончельной фигурой? Едва ли: ведь Марита почти не пользовалась

парадной лестницей, да и сходства никакого не было, кроме разве что молодости, какой-то тетки да проживания в девичьей комнате. Но красавец капитан, с его бравой выправкой, не мог не напомнить стройного лейтенанта давно не существующей Гвардии.

Zestaw nowych mieszkańców domu odzwierciedla zmiany demograficzne w powojennej Łotwie. Już w latach 30. XX wieku przyrost naturalny Łotyszy był bliski granicy depopulacji, a wojna i represje sowieckie nasiliły tę tendencję. Struktura demograficzna została zmieniona również poprzez intensywną migrację ludności z innych republik, często sterowaną przez państwo, która przyczyniła się do pogorszenia warunków mieszkalnych w kraju. Innym charakterystycznym czynnikiem populacyjnym, wynikającym głównie z małej liczby mężczyzn w stosunku do kobiet, były niepełne rodziny: według statystyk na początku lat 80. ubiegłego stulecia jedna siódma wszystkich rodzin była niepełna. Nastąpiło także przesiedlanie się na dużą skalę mieszkańców wsi do miast, a kolektywizacja doprowadziła do likwidacji chłopstwa jako warstwy społecznej³⁶.

Stan demografii symbolicznie obrazuje struktura zasiedlających dom lokatorów. W powieści ujęty został też problem niechęci czy wręcz wrogości między różnymi narodami ZSRR. Migracje i przesiedlenia, mające na celu wymieszanie nacji i utworzenie jednego sowieckiego narodu, nie przyniosły pozytywnych rezultatów, obnażyły natomiast antagonizmy i uprzedzenia wobec innych etnicznie. Rosjanie byli nacją dominującą, we władzach partyjnych we własnej republice Łotysze stanowili zdecydowaną mniejszość³⁷. Antysemiticka propaganda władz trafiła na podatny grunt — Łotyszy oraz Rosjan pisarka przedstawia jako nietolerancyjnych wobec Żydów, co jest powodem ich emigracji. Ukazana jest też pogarda wobec przedstawicieli narodów Azji Środkowej.

Jako symboliczna jawi się też zmiana na posadzie dozorczy: niezwykle sumiennego, uczciwego i oddanego swym obowiązkom, reprezentującego przedwojenny etos pracy Jana zastąpiła leniwa,

³⁶ Д. Блейере, И. Бутулис, А. Зунда и др., *История Латвии...*, s. 190–195.

³⁷ Tamże, s. 319.

dbająca wyłącznie o swoje potrzeby Kława. Znacjonalizowany, państwowy, pozbawiony prawdziwego gospodarza dom stopniowo niszczeje. Z czasem jego stan i standard życia w nim zaczynają znacząco odbiegać od pierwotnego, a obrazuje to m.in. zabicie deskami jednej z klatek schodowych. Metamorfoza, jaką przeszedł dom w czasach sowieckich, zostaje zauważona przez pierwszego właściciela tuż po rozpadzie ZSRR. Kiedy po raz pierwszy od półwiecza przyjeżdża on do ojczyzny, dostrzega przede wszystkim dewastację, do jakiej doszło od 1940 roku: pęknięty ganek niedbale załatany cementem, szyby w drzwiach zastąpione dyktą, zepsuty dzwonek, wyszczerbiona mozaika na podłodze. Przygnębiające wrażenie robi na nim również widok Miasta:

Но Боже, каким линиялым и обшарпанным предстал Город! Он походил бы на дешевую выгоревшую открытку, если бы не яркие заграничные рекламы, которые в Швейцарии Мартин не замечал вовсе, в то время как здесь они резали глаз. Не латайте ветхую одежду новой тканью...

W fabule utworu zaznaczają się wyraźnie wątki ukazujące represje władz przeciw własnym obywatelom. Nasilają się one tuż po odstąpieniu armii niemieckiej i dotyczą wielu aspektów działalności. Władza tępiła głównie przedstawicieli Gwardii Narodowej walczącej o niepodległość Łotwy, którzy po wojnie ukrywali się w lasach. Za wrogów państwa sowieckiego uważano też kułaków, a ściślej — rolników sceptycznie odnoszących się do kołchozów³⁸. O szpiegostwo na rzecz Rzeszy Niemieckiej podejrzani mogli być zarówno Niemcy bałtyccy, jak i, paradoksalnie, ocalali Żydzi. Wspomniana jest też „sprawa kosmopolitów” oraz „sprawa lekarzy”. Wszystkie te fakty Katiszonok wplata w historie swoich postaci, szczególnie miejsce wyznaczając zesłaniom oraz represjom skierowanym przeciwko Niemcom.

³⁸ 25 marca 1949 roku rozpoczęto operację „Прибой” jednocześnie we wszystkich republikach nadbałtyckich. Miała ona na celu deportację wrogów państwa sowieckiego, m.in. kułaków i nacjonalistów. Zgodnie z oficjalnymi danymi w 1949 roku z Łotwy deportowano do Kazachstanu i na Syberię 41 445 osób. E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль 1940–1953*, Российская академия наук. Институт российской истории, Москва 2008, s. 181.

Zarzut szpiegostwa był kierowany wobec Niemców, którzy w latach 1939–1940 nie opuścili Łotwy na mocy umowy z Rzeszą Niemiecką 30 października 1939 roku³⁹. Zgodnie z przyjętymi ustaleniami kraj opuściło 51 tysięcy z 62 tysięcy Niemców — obywatele łotewskich. Wielu z nich osiadło w okupowanej wówczas Polsce, a po zdobyciu przez Trzecią Rzeszę państw nadbałtyckich nie pozwolono repatriantom na powrót do domów, upatrując w nich nową siłę potrzebną do panowania nad zdobytymi terenami⁴⁰. Jak pokazuje pisarka, na Niemców pozostałych w kraju czekało oskarżenie o współpracę z wywiadem niemieckim, zagrożone karą dwudziestu pięciu lat łagru. Domniemanym szpiegom nie złagodzono wyroku nawet w okresie odwilży.

Wrogów państwa sowieckiego, czyli przede wszystkim „dezertorów”, „nacjonalistów” i „kułaków”, zsyłano do łagrów lub deportowano do oddalonych rejonów ZSRR, głównie na Syberię i do Kazachstanu. Szacuje się, że w latach 1940–1949 Łotwa straciła ok. 25% ludności, w tym ok. 10% obywateli narodowości łotewskiej⁴¹. W utworze Katiszonok prawie każdy z bohaterów ma do czynienia bezpośrednio lub pośrednio z sowieckimi represjami. Są oni rozstrzeliwani, umierają w łagrach, po deportowanych ginie ślad. Pisarka demonstruje tu myśl o wspólnym losie represjonowanych obywateli Związku Sowieckiego niezależnie od ich narodowości. Łączy ona wątek Łotyszki Armij Strode, udającej się za mężem do łagru, z historią moskwianki Marii Kosych, która straciła wielu bliskich i z osieroconym siostrzeńcem uciekła na Syberię w obawie przed działaniami totalitarnej władzy.

---

³⁹ *Germany and Latvia — treaty regarding the repatriation to Germany of Latvian citizens ethnically of German nationality, and additional protocol. Signed at Riga, October 30th, 1939 [1940] LNTSer 33; 200 LNTS 213, <https://web.archive.org/web/20140202175754/http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1940/33.html> (13.12.2022).*

⁴⁰ A. Bilmanis, *Grandeur and decline of the German Balts*, „Slavonic and East European Review. American Series” vol. 3, no. 4 (Dec., 1944), pp. 50–80, <http://www.cultus.hk/hist/readingsBaltic/German%20Balts.pdf> (15.12.2022).

⁴¹ Э.К. Онкен, *От истории освобождения к истории оккупации: Восприятие Второй мировой войны и память о ней в Латвии после 1945 года*, w: М. Габович (red.), *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Новое литературное обозрение, Москва 2005, s. 447.

Lata 60. XX wieku przedstawione są w narracji Katiszonok dość pobieżnie. Pisarka wspomina przemiany kulturowe i mentalne, a naczelne wydarzenie historyczne stanowią powroty z deportacji i łagrów. Wracają nie wszyscy, a ci, którym się to udało, są zupełnie innymi ludźmi, okradzionymi z najlepszych lat swego życia.

Kolejne lata odmierzane są postępami przy odbudowie wieży katedry, a niedługo po jej zakończeniu dochodzi do rozpadu ZSRR. Proces ten został skomentowany niezwykle lakonicznie: „[...] союз нерушимый республик свободных зашатался и стал разваливаться. Все это называлось не очень понятными словами *национальное возрождение* и украсилось знакомыми красно-бело-красными флагами”. Sytuacja poszczególnych narodów w granicach nowego niezależnego państwa zmienia się. Pisarka z goryczą zaznacza ten fakt, stwierdzając, że nazwisko architekt Lidii Kraniewskiej — Rosjanki pracującej wiele lat przy restauracji katedry, zostało usunięte ze spisu osób rekomendowanych do nagrody z uwagą: „[...] собор и башня есть наше собственное национальное достояние и хватит нам, дескать, оглядываться на Кремль — не те времена”. Odwrócenie ról w hierarchii zależności jest wartościowane przez Katiszonok równie krytycznie, jak poprzedni układ.

Nie jest jednak przesłaniem powieści kwestionowanie niezależności Łotwy i jej narodowego odrodzenia. Zakończenie utworu sugeruje, że jest to powieść o stracie, stracie świata, który już nie powróci mimo odzyskania przez państwo niezależności. Tragiczne wydarzenia historii kraju, szczególnie sowiecka i niemiecka okupacja, sprawiły, że nic już nie będzie takie, jak dawniej. Płacz po tych, co odeszli, jest też wyrazem bezsilności jednostki uwikłanej w historię. Powieściowi bohaterowie pozostali z traumą poniesionych krzywd, dręczeni wyrzutami sumienia, że to nie oni zginęli. Trauma jako strata koncentruje się na odtworzeniu logiki wydarzeń, strata staje się przyczyną zmiany oceny nieistniejącej już całości. Dzięki uświadomieniu sobie straty możemy odtworzyć całościowy obraz wydarzeń, które ją spowodowały⁴². Katiszonok, przedstawia-

⁴²С. Ушакин, „*Нам этой болью дышать?*” О травме памяти и сообществах, w: С. Ушакин, Е. Трубина (red.), *Травма: пункты*, Новое литературное обозрение, Москва 2009, s. 89.

jąc historię Łotwy z prywatnego punktu widzenia reprezentantów różnych narodów, pozwala zrozumieć ich doświadczenia i terażniejsze konsekwencje tych doświadczeń.

REFERENCES

- Abyzov, Yuriy I. "Staryy Gorod — skazochnyy i real'nyy." Saburova, Irina Ye. *Korabli Starogo Goroda*. 550–561. Riga: Latviyskoye obshchestvo russkoy kul'tury Daugava, 2005. [Абызов, Юрий И. "Старый Город — сказочный и реальный." Сабурова, Ирина Е. *Корабли Старого Города*. 550–561. Рига: Латвийское общество русской культуры Даугава, 2005].
- Assman, Aleyda. *Novoye nedovol'stvo memorial'noy kul'turoy*. Transl. Khlebnikov, Boris. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2016. [Ассман, Алейда. *Новое недовольство мемориальной культурой*. Перев. Хлебников, Борис. Москва: Новое литературное обозрение, 2016].
- Badin, Zhan Ye. "Iz Latvii v Germaniyu. Tema emigratsii v tvorchestve I. Saburovoy." 2010. <https://belayaistoriya.mirtesen.ru/blog/43272518616/Osnovanie-di-pi-lagerya-v-Menhegofe>. Accessed 22 January 2023. [Бадин, Жан Е. "Из Латвии в Германию. Тема эмиграции в творчестве И. Сабуровой." 2010. <https://belayaistoriya.mirtesen.ru/blog/43272518616/Osnovanie-di-pi-lagerya-v-Menhegofe>. Дата обращения: 22 января 2023].
- Bilmanis, Alfred. "Grandeur and Decline of the German Balts." *Slavonic and East European Review. American Series*, vol. 3, no. 4. 1944: 50–80. <http://www.cultus.hk/hist/readingsBaltic/German%20Balts.pdf>. Accessed 15 December 2022.
- Bleyere, Dayna, Butulis, Ilgvars, Zunda, Antoniys et al. *Istoriya Latvii. XX vek*. Transl. Ezit, Zhanna. Riga: Izdatel'stvo OOO "J.L.V.", 2005. [Блейере, Дайна, Бутулис, Илгварс, Зунда, Антонийс и др. *История Латвии. XX век*. Перев. Эзит, Жанна. Рига: Издательство ООО "J.L.V.", 2005].
- Burlak, Ingar. *Vēsture liecina*. Film. Riga 2012.
- Dąbrowski, Mieczysław. "Wilk w Rosji. Subaltern? W imperium? (Polemika z konceptem 'postzależności')." *Porównania*, no. 15, 2014: 105–120.
- Etkind, Aleksandr. *Krivoye gore. Pamyat' o nepogrebennykh*. Transl. Makarov, Vladimir. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2016. [Эткинд, Александр. *Кривое горе. Память о непогребенных*. Перев. Макаров, Владимир. Москва: Новое литературное обозрение, 2016].
- "Germany and Latvia — Treaty Regarding the Repatriation to Germany of Latvian Citizens Ethnically of German Nationality, and Additional Protocol. Signed at Riga, October 30th, 1939 [1940] LNTSer 33; 200 LNTS 213." <https://web.archive.org/web/20140202175754/http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1940/33.html>. Accessed 13 December 2022.

- Ильмярв, Магнус. *Bezmolvnaya kapitulyatsiya. Vneshnyaya politika Estonii, Latvii i Litvy mezhdvu dvumya voynami i utrata nezavisimosti (s serediny 1920-kh do aneksii v 1940)*. Moskva: Izdatel'stvo "Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya," Fond "Prezidentskiy tsentr B.N. Yel'tsyna," 2012. [Ильмярв, Магнус. *Безмолвная капитуляция. Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрата независимости (с середины 1920-х до аннексии в 1940)*. Москва: Издательство "Российская политическая энциклопедия," Фонд "Президентский центр Б.Н. Ельцина," 2012].
- Katishonok, Yelena. *Kogda ukhodit chelovek*. Moskva: Izdatel'stvo "Vremya," 2011. [Катишонок, Елена. *Когда уходит человек*. Москва: Издательство "Время," 2011].
- Komleva, Natal'ya A. "Limitrof v sovremennom geopoliticheskom protsesse." *Elektronnoye nauchnoye izdaniye Al'manakh Prostranstvo i Vremya*. T. 3. Вып. 1. 2013. <https://cyberleninka.ru/article/n/limitrof-v-sovremennom-geopoliticheskom-protsesse/viewer>. Accessed 12 January 2023. [Комлева, Наталья А. "Лимитроф в современном геополитическом процессе." *Электронное научное издание Альманах Пространство и Время*. Т. 3. Вып. 1. 2013. <https://cyberleninka.ru/article/n/limitrof-v-sovremennom-geopoliticheskom-protsesse/viewer>. Дата обращения: 12 января 2023].
- Malkina, Tat'yana. "Yelena Katishonok: 'Vtoruyu mirovuyu uzhe nemnogo putayut s Troyanskoy'." *Moskovskiyе novosti* 28.10.2011. <https://www.mn.ru/friday/74920>. Accessed 23 January 2023. [Малкина, Татьяна. "Елена Катишонок: 'Вторую мировую уже немного путают с Троянской.'" *Московские новости* 28.10.2011. <https://www.mn.ru/friday/74920>. Дата обращения: 23 января 2023].
- Markov, Viktor. "Boi za istoriyu v Latvii." *Natsional'nyye istorii na postsovetskom prostranstve — II*. Ed. Bomsdorf, Fal'k, Bordyugov, Genadiy. 148–146. Moskva: Fond Fridrikha Naumanna, 2009. [Марков, Виктор. "Бои за историю в Латвии." *Национальные истории на постсоветском пространстве — II*. Ред. Бомсдорф, Фальк, Бордюгов, Геннадий. 148–146. Москва: Фонд Фридриха Науманна, 2009].
- Matusiak, Agnieszka. *Wyjść z milczenia. Postkolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*. Wojnowice–Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2020.
- Motejunajte, Ilona. "Ideya doma v romane Yeleny Katishonok 'Kogda ukhodit chelovek'." *Drugiyе berega russkoy literatury i kul'tury: idei, poetika, konteksty*. Ed. Tyszkowska-Kasprzak, El'zbieta, Motejunajte, Ilona, Smirnowa, Alfija. 439–448. Wrocław–Kraków: Wydawnictwo «scriptum», 2021. [Мотеюнайте, Илона. "Идея дома в романе Елены Катишонок 'Когда уходит человек.'" Ред. Tyszkowska-Kasprzak, El'zbieta, Motejunajte, Ilona, Smirnowa, Alfija. *Другие берега русской литературы и культуры: идеи, поэтика, контексты*. 439–448. Wrocław–Kraków: Wydawnictwo «scriptum», 2021].
- Nollendorfs, Valters. "Wstęp." Kalniete, Sandra. *W butach do tańca przez syberyjskie śniegi*. Transl. Godyń, Mieczysław. 7–14. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2015.

- Nora, Pierre. „Między pamięcią i historią: Les Lieux de Mémoire.” Transl. Mościcki, Piotr. *Tytuł roboczy: Archiwum*, no. 2, 2009: 4–12.
- Onken, Eva-Klarita. “От истории освобожде́ния к истории оккупации: Восприя́тие Второй мировой войны и память о ней в Латвии после 1945 года.” *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. Ed. Gabovich, Mikhail. 436–451. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2005. [Онкен, Эва-Кларита. “От истории освобождения к истории оккупации: Восприятие Второй мировой войны и память о ней в Латвии после 1945 года.” *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*. Ред. Габович, Михаил. 436–451. Москва: Новое литературное обозрение, 2005].
- Patenko, Aleksandr N. “K voprosu o sovetizatsii Pribaltiki v 1940–1941 gg.” *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta*, no. 39, 2006: 67–69. [Патенко, Александр Н. “К вопросу о советизации Прибалтики в 1940–1941 гг.” *Вестник Новгородского государственного университета*, no. 39, 2006: 67–69].
- Platt, Kevin M.F. “Okkupatsiya protiv kolonizatsii: kak istoriya postsovetsoy Latvii pomagayet provintsializirovat’ Yevropu.” *Tam vnutri. Praktika vnutrenney kolonizatsii v kul’turnoy istorii Rossii*. Ed. Etkind, Aleksandr, Uffel’mann, Dirk, Kukulin, Il’ya. 131–152. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2016. [Платт, Кевин М.Ф. “Оккупация против колонизации: как история постсоветской Латвии помогает провинциализировать Европу.” *Там внутри. Практика внутренней колонизации в культурной истории России*. Ред. Эткинд, Александр, Уффельманн, Дирк, Кукулин, Илья. 131–152. Москва: Новое литературное обозрение, 2016].
- “Predisloviye.” *Pobeda sotsialisticheskikh revolyutsiy 1940 g. v Litve, Latvii i Estonii*. Ed. Mints, Isaak I. 3–5. Viľnyus: Institut istorii Akademii nauk Litovskoy SSR, 1983. [“Предисловие.” *Победа социалистических революций 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии*. Ред. Минц, Исаак И. 3–5. Вильнюс: Институт истории Академии наук Литовской ССР, 1983].
- Ruzhanskiy, Sem. “Yelena Katishonok: Mesto deystviya — Gorod.” Izdatel’stvo “Vremya.” 13.02.2012. <http://books.vremya.ru/main/2093-intervyu-s-elenoikatishonok.html#sel=4:1,4:6>. Accessed 15 January 2023. [Ружанский, Сэм. “Елена Катишонок: Место действия — Город.” Издательство “Время.” 13.02.2012. <http://books.vremya.ru/main/2093-intervyu-s-elenoikatishonok.html#sel=4:1,4:6>. Дата обращения: 15 января 2023].
- Saburova, Irina Ye. *Korabli Starogo Goroda*. Riga: Latviyskoye obshchestvo russkoy kul’tury Daugava, 2005. [Сабурова, Ирина Е. *Корабли Старого Города*. Рига: Латвийское общество русской культуры Даугава, 2005].
- “Sandra Kalniete. Diena: 2011. g. 17. Jūnija. Latvijas Televīzijā pirmizrāde franču filmai par Sandru Kalnieti.” <https://kalniete.lv/2011/06/17/latvijas-televizija-pirmizrade-francu-filmai-par-sandru-kalnieti/>. Accessed 10 January 2023.
- Serebryakova, Yelena. “Yelena Katishonok: Komu-to khochetsya demokrati, a komu-to — sevryuzhiny s khrenom...” *Pishi-Chitay* 2014. <http://write-read.ru/interviews/1873>. Accessed 1 February 2023. [Серебрякова, Елена. “Елена Катишонок: Кому-то хочется демократии, а кому-то — сеvрюжини

- с хреном...” *Пиши-Читай* 2014. <http://write-read.ru/interviews/1873>. Дата обращения: 1 февраля 2023].
- Smilovitskiy, Leonid. “Otnosheniye k Kholokostu v Sovetskom Soyuze i sovremennoy Belarusi.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia, Sectio M*, vol. I, 2016: 205–212. [Смиловицкий, Леонид. “Отношение к Холокосту в Советском Союзе и современной Беларуси.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin — Polonia, Sectio M*, vol. I, 2016: 205–212].
- Tlostanova, Madina. *Zhit’ nikogda, pisat’ niotkuda. Postsovetskaya literatura i estetika transkul’turatsii*. Moskva: URSS, 2004. [Тлостанова, Мадина. *Жить никогда, писать ниоткуда. Постсоветская литература и эстетика транскультурации*. Москва: УРСС, 2004].
- Ushakin, Sergey. “‘Nam etoy bol’yu dyshat’”? O travme pam’yati i soobshchestvakh.” *Травма: punkty*. Ed. Ushakin, Sergey, Trubina, Yelena. 5–41. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2009. [Ушакин, Сергей. “‘Нам этой болью дышать’? О травме памяти и сообществах.” *Травма: пункты*. Ред. Ушакин, Сергей, Трубина, Елена. 5–41. Москва: Новое литературное обозрение, 2009].
- Vitkovskiy, Yevgeniy. “Ob avtore.” Saburova, Irina. *Korolevstvo Alykh Bashen*. 508. Moskva: Gud’yal-Press, 2000. [Витковский, Евгений. “Об авторе.” Сабурова, Ирина. *Королевство Алых Башен*. 508. Москва: Гудьял-Пресс, 2000].
- “Yelena Katishonok: ‘Kogda avtora otozhdestvlyayut s geroyem ili heroiney, eto oznachayet, chto kniga sostoyalas’: geroi ozhili’ [interv’yu].” <https://www.litres.ru/intervju/elena-katishonok/>. Accessed 12 January 2023. [“Елена Катишонок: ‘Когда автора отождествляют с героем или героиней, это означает, что книга состоялась: герои ожили’ [интервью].” <https://www.litres.ru/intervju/elena-katishonok/>. Дата обращения: 12 января 2023].
- Zubkova, Yelena. *Pribaltika i Kreml’ 1940–1953*. Moskva: Rossiyskaya akademiya nauk. Institut rossiyskoy istorii, 2008. [Зубкова, Елена. *Прибалтика и Кремль 1940–1953*. Москва: Российская академия наук. Институт российской истории, 2008].